

Hemelse zaken

Hemelse zaken

De kerkvaders over economie

Joost Hengstmengel

Met een woord vooraf van Paul van Geest

Buijten & Schipperheijn *Motief* – Amsterdam

© 2019 Buijten & Schipperheijn *Motief*, Amsterdam

Behoudens uitzonderingen krachtens de Auteurswet van 1912 mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen of openbaar gemaakt, op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgevers.

Voor het maken van kopieën uit deze uitgave, ook voor zover toegestaan door de Auteurswet, zijn vergoedingen verschuldigd. Voor betaling van vergoedingen en voor toestemming voor het overnemen van gedeelten in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken wende men zich tot de uitgevers, Postbus 22708, 1100 DE Amsterdam.

De uitgever heeft zijn best gedaan uitsluitend rechtenvrije foto's te gebruiken. Mocht u toch menen enige rechten te kunnen doen gelden, meldt u dit dan bij de uitgever (rechten@buijten.nl).

ISBN 978-94-6369-031-7

Omslagontwerp: Buijten & Schipperheijn, Amsterdam

Omslagafbeelding: Munt met afbeelding van Basilius I, Byzantijns keizer (van 867 tot 886), Byzantijnse collectie, museum Dumbarton Oaks.

Inhoud

Verantwoording	7
Woord vooraf	9
1 Inleiding	13
2 Eigendom	19
Was de kerk communistisch?	19
Noem niets uw eigendom!	23
Actualiteit	25
3 Arbeid	29
Een nieuwe arbeidswaardering	29
Vijf redenen om te werken	30
Handenarbeid	32
Beroepskeuze	34
Actualiteit	37
4 Handel	41
Wantrouwen tegen handel	41
Geestelijke gevaren	43
Mag een christen handelaar zijn?	46
Handel over zee	49
Handeldrijvende geestelijken	51
Klooster en markt	55
Actualiteit	57
5 Rente	61
Rente als woeker	61
Rente in de Bijbel	63
De kerkvaders over woeker	66
De kerk en woeker	68
Hemelse woeker	70
Actualiteit	71
6 Rijkdom	77
Mag een christen rijk zijn?	77
De Bijbel over rijkdom	78

Drie visies: goed, kwaad of neutraal	83
Actualiteit	86
7 Armoede	91
Kerk en armoede	91
De noodzaak van armen	93
De noodzaak van delen	96
Actualiteit	98
8 De aalmoes	101
Twee soorten vrijgevigheid	101
Vergeving door te geven	103
Rijken hebben armen nodig	106
Wie zijn de armen?	109
Actualiteit	111
Toegift: Christus de hemelse koopman	115
Aanvullende literatuur	119
Nederlandse vertalingen	121
Register	125

Verantwoording

Hemelse zaken is een bewerking en uitbreiding van drie lemma's die ik schreef voor een nieuw, Engelstalig handboek over het vroege christendom.¹ Tijdens de literatuurstudie die ik hiervoor verrichtte, viel het mij op dat er in het Nederlands nauwelijks iets gepubliceerd is over het economisch denken van de kerkvaders. Een gerichte zoektocht bevestigde die indruk. Na de vertaling van Ignaz Seipels overigens zeer waardevolle *Die wirtschaftsethischen Lehren der Kirchenväter* (1907) is er eigenlijk niets substantieels meer verschenen. Dit terwijl er in Engelstalige en Duitstalige landen al meer dan een eeuw levendige discussies worden gevoerd over wat Seipel de economisch-ethische theorieën van de vroege kerk noemt.

Het ontbreken van Nederlandstalige bijdrages wekt de indruk dat er bij de kerkvaders geen noemenswaardige zaken over economie te vinden zijn. Maar niets is minder waar. In werkelijkheid bieden hun preken en geschriften een schat aan ideeën die niet zelden van grote invloed zijn geweest op latere eeuwen. In dit boek geef ik een rondleiding door deze schatkamer. In de voetnoten wordt verwezen naar wat er beschikbaar is aan Nederlandstalige literatuur, ook als het (ver) ouder(d)e boeken en artikelen betreft, al is het maar om te laten zien wat er wél verschenen is.

Door het boek heen zijn korte fragmenten uit het werk van de kerkvaders opgenomen. De lezer krijgt zo de gelegenheid om kennis te maken met de oude teksten zelf. Daarnaast is het boek opgeluisterd met enkele afbeeldingen van vroegmiddeleeuwse (twaalfde-eeuwse) sculpturen.² Deze afbeeldingen maken duidelijk hoe het economisch denken van de vroege kerk heeft doorgewerkt in de West-Europese kunst.

Mijn hoop is dat *Hemelse zaken* en de verrassende en letterlijk ongehoorde denkbelden die erin aan bod komen, zullen bijdragen aan de hedendaagse heroriëntatie van de economie. Wat we in tijden van crisis in het economisch denken namelijk nodig hebben, is niet meer van dezelfde ideeën, maar ideeën die ons met andere ogen naar de

economie doen kijken. Daarvoor zijn we in het vroegchristelijk economisch denken aan het goede adres.

Dit boek is tot stand gekomen binnen het 'Ad fontes'-programma van de Goldschmeding Foundation voor Mens, Werk en Economie en steunt daarmee op de vrijgevigheid van Frits Goldschmeding. Steun kwam ook van het ERGO-netwerk (Economie, Religie, Governance & Organisatie) en het Erasmus Institute for Theology & Economics (EITE) in oprichting, beide aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. Mijn dank gaat in het bijzonder uit naar Paul van Geest en Harry Commandeur. Student-assistent Marco de Bruijn dank ik voor zijn hulp bij het onderzoek en het meelesen van het hele manuscript. Dit boek is opgedragen aan mijn ouders, die mij niet alleen wegwijzen hebben gemaakt in aardse zaken, maar ook hebben ingewijd in hemelse zaken.

Noten

- 1 Respectievelijk 'Trade and commerce', 'Usury' en 'Wealth and poverty', in Paul van Geest & Bert Jan Lietaert Peerbolte (red.), *Brill Encyclopedia of Early Christianity. Authors, Texts, Ideas, and their Reception* (te verschijnen bij Brill in Leiden in 2020).
- 2 De keuze voor de afbeeldingen is deels ingegeven door Priscilla Baumann, 'The deadliest sin: warnings against avarice and usury on Romanesque capitals in Auvergne', *Church History* 59 (1990), 7-18; 'Miser and usurer iconography in Romanesque Auvergne. Variations on a theme', *Misericordia International* 5, *The Profane Arts of the Middle Ages* (1996), 151-160; Adolf Katzenellenbogen, *Allegories of the Virtues and Vices in Medieval Art. From Early Christian Times to the Thirteenth Century* (Toronto: University of Toronto Press, 1989).

Woordvooraf

In 1985 hield de toenmalige kardinaal Joseph Ratzinger een lezing die als titel meekreeg ‘Market, economy and ethics’. Een van de vertrekpunten hierin was dat economische structuren en marktmechanismen helemaal niet intrinsiek slecht zijn. Zij worden slecht als de ordening van de economische principes niet gebaseerd is op het menselijk streven de economische ongelijkheid tussen de rijke en de arme landen zo veel mogelijk ongedaan te maken. Hij ziet deze ongelijkheid zelfs als een bedreiging voor de cohesie in de menselijke familie op deze wereld. In dit verband uitte hij ook bedenkingen bij het amorele determinisme dat inherent lijkt aan het kapitalisme (maar het niet is) en de centraal gedirigeerde economie in het marxisme dat zijns inziens ieder mens diens vrijheid, vindingrijkheid, mogelijkheid tot zelfontplooiing en uiteindelijk diens waardigheid ontnemt. Voor beide systemen geldt volgens de latere paus Benedictus XVI evenwel dat het ontbreken van een ethisch besef “can actually cause the laws of the market to collapse”.

Geheel volgens de traditie waaruit hij stamde, ging kardinaal Ratzinger er dus van uit dat inzicht in de eigen drijfveren, deugden en ondeugden tezamen met een ethisch bewustzijn inherent is aan theorievorming over ‘de economie’, of ook aan het economisch handelen zélf. Moraliteit en markt zijn intrinsiek verbonden. Deze traditie klinkt bijvoorbeeld rond het jaar 400 al door in een preek van kerkvader Augustinus (354-430). In *sermo* 50 stelde hij dat geld eigenlijk een neutraal iets is. Geld wordt goed of slecht door de mensen die het in handen krijgen. Hebben de *have's* de intentie iets goeds met hun geld te doen, zoals barmhartigheid bewijzen aan *have nots*, dan is het geld goed. Maar raken zij door hun geld besmet met de ondeugd van de hebzucht, dan willen zij steeds rijker worden en bekommeren zich in hun streven niet om de gevolgen hiervan voor anderen. Die anderen gebruiken (*uti*) zij slechts als instrument om zelf rijker te worden. Het geld gaat hen beheersen; zij niet het geld. Veel later zou paus Leo XIII in de eerste grote sociale encycliciek *Rerum novarum* (1891) in deze geest spreken als hij de “bandeloze concurrentiezucht” en de “alles-verslindende woeker,

die (...) door hebzuchtige speculanten wordt gedreven” (§2) aan de kaak stelt. En nog veel later zouden de concilievaders van Vaticanum II stellen dat degene die anderen onder schandelijke arbeidsvoorwaarden laat werken zelf zijn menselijke waardigheid verliest en bovendien die van de geïnstrumentaliseerde en onderdrukte nog eens aantast (cf. *Gaudium et spes*, §27; *Evangelium vitae*, §80).

Nu was Augustinus niet de eerste die in de eerste eeuwen van het christendom sprak over kwesties die verband hielden met economie. In dit nieuwe boek van dr. Joost Hengstmengel wordt duidelijk dat er in de eerste eeuwen van het christendom meer theologen (*avant la lettre*) schreven en preekten over, bijvoorbeeld, eigendom, handel, bezit en het delen ervan, de intrinsieke waarde van arbeid, eerlijk zakendoen, rente en woeker. Steeds weer blijkt dat zij hun reflecties over handel verbinden met gedachten over een levenshouding waarin deugden als matigheid, eerlijkheid en vertrouwen idealiter de overhand hebben. De markt, de uitwisseling van goederen en diensten, mag niet zonder moraal zijn. Als in het economisch verkeer mensen te sterk gedreven zijn door egoïstische motieven kunnen goede middelen in schadelijke veranderen. Daarom schromen de kerkvaders niet mensen aan te spreken op hun morele geweten en op hun vermogen tot sociale verantwoording. De markt is niet slecht, maar zij kan misbruikt worden door mensen die volledig verblind zijn door hebzucht en zichzelf en anderen daarmee in een isolement brengen.

Hengstmengel gaat in het werk dat voor u ligt *ad fontes*: naar de bronnen uit de eerste eeuwen die christenen van alle tijden ter beschikking staan om hun handel en wandel te toetsen. Al eerder schreef hij een mooie studie, die dit jaar zal verschijnen bij uitgeverij Routledge onder de titel *Divine Providence in Early Modern Economic Thought*, waarin hij overtuigend en waardevol aantoont dat economische dynamieken niet zelden herleid worden tot theologische overtuigingen. Zo werd de internationale handel, die niet gevrijwaard was van onderdrukkingsmechanismen, in de achttiende eeuw gelegitimeerd vanuit de veronderstelling dat God deze vorm van economisch verkeer had voorzien. En al eerder liet hij zien, onder meer door zijn columns in het *Reformatorisch Dagblad*, dat hij uitstekend in staat is zijn onderzoek voor een breder publiek inzichtelijk te maken.

Het boek dat voor u ligt, houdt eigenlijk het juiste midden tussen een wetenschappelijke studie en een publicatie voor een breed publiek

van geïnteresseerden, die hun inzicht willen verdiepen in de wisselwerking tussen economische systemen en het streven naar deugdzaam handelen hierin. In een van de genoemde columns bespreekt Hengstmengel summier de trilogie van econome Deirdre McCloskey: *Bourgeois Virtues; Bourgeois Dignity; Bourgeois Equality*. Met betrekking tot de relatie tussen economie en ethiek stelde zij hierin dat het moderne kapitalisme allerm minst immoreel is. Sterker nog, dit systeem zal succesvol blijven in de mate waarin deugden als ‘matigheid’, ‘moed’, ‘wijsheid-voorzichtigheid’ en ‘rechtvaardigheid’ doorklinken in de drijfveren van degenen die het kapitalisme handen en voeten geven. Het omgekeerde geldt ook: McCloskey maakt ook aannemelijk dat het kapitalistisch systeem kan aanzetten tot deugdzaam handelen en, als zodanig, kan leiden tot een menswaardig bestaan voor velen.

Nu wordt zij niet geciteerd in pauselijke documenten. En zij citeert niet uit de encyclieken en nauwelijks uit de werken van kerkvaders. Maar de parallel is frappant. Er zijn dus vele wegen die leiden naar eenzelfde opvatting over de wisselwerking tussen inzicht in de eigen moraal en inzicht in de wijze waarop een economische markt kan bijdragen aan de waardigheid van zo veel mogelijk mensen. Joost Hengstmengel heeft de weg die de kerkvaders hebben afgelegd in dit boek bijzonder inzichtelijk gemaakt.

Paul van Geest

Hoofdstuk 1

Inleiding

Voor de vroege kerk is de afgelopen jaren een groeiende belangstelling ontstaan. Zo verschenen er met een zekere regelmaat nieuwe vertalingen van kerkvader teksten, bijvoorbeeld van Augustinus maar zeker ook van minder bekende figuren. De meeste mensen kennen de kerkvaders (soms ook 'oudvaders' genoemd) vooral van ingewikkelde dogmatische kwesties. Dergelijke kwesties werden in de eerste eeuwen aangewakkerd door "kettters en scheurmakers" als de manicheeërs, donatisten, pelagianen.¹ Zaken als de goddelijke drie-eenheid, de verhouding tussen het Oude en Nieuwe Testament en de oorsprong van het kwaad zijn onderwerp van discussies waar schrijvers als Augustinus een bijdrage aan leverden.

Minder bekend is dat de kerkvaders ook veel gepreekt en geschreven hebben over sociaaleconomische thema's. Te denken valt aan eigendom, arbeid en rijkdom en armoede. De meest karakteristieke passages zijn de afgelopen decennia vertaald en opgenomen in (anderstalige) bloemlezingen.² Eén ervan telt bijna duizend pagina's. Hierbij moet bedacht worden dat zelfs in deze bloemlezing bij lange na niet al het relevante materiaal is opgenomen. Alleen al de boekenkastvullende Bijbelcommentaren van vroegchristelijke schrijvers staan vol met beschouwingen en zijdelingse opmerkingen over geld en bezit. Heel verwonderlijk is dit niet: de Bijbel geeft wat dat betreft genoeg stof tot nadenken.

Het relatief grote aandeel van sociaaleconomische passages in de patristische (van *patres*, vaders) literatuur is dan ook geen toeval. Het laat zien welk belang men eraan hechtte. Het feit is dat de kerkvaders een nauw verband zagen tussen ethiek, soteriologie en eschatologie.³ Eenvoudiger gezegd, veronderstelde men een directe relatie tussen een christelijke levenswandel, de verlossing door Christus en het leven na

de dood. De vergeving der zonden en het eeuwige leven konden niet los worden gezien van een juiste omgang met de naaste, zeker ook in sociaaleconomisch opzicht. Petrus Francius, een zeventiende-eeuwse hoogleraar in de retorica aan de illustere school van Amsterdam, verwoordt het in het 'voorwoord' op zijn vertaling van een kerkvadertekst over liefdadigheid als volgt: "De eeuw der eerste Christenen blonk in alle Christelijke deuchden uit, en stelde die alle in 't werk. Hun geloven was werken; hun werken, geloven. Nooit scheidden zy dit van elkander, dat ook nooit van den anderen gescheiden moet zijn. 't Geloof zonder de werken, is een dood geloof, zegt Jakobus [2:26]. De werken zonder 't geloof, zijn onnut, zegt Paulus [in Romeinen 3]."⁴

Veel van de sociaaleconomische gedeeltes uit patristische teksten cirkelen rond het thema rijkdom en armoede. Met rijkdom had de jonge kerk van het begin af aan een moeizame verstandhouding. Jezus, de hoofdpersoon van het christendom, had veelvoudig gewaarschuwd tegen de geestelijke gevaren van rijkdom ("wee u, rijken") en zijn woorden dreunden lang na. Aan het begin van de derde eeuw nog houdt de kerkvader Tertullianus zijn lezers voor dat Jezus Christus zelf geen materieel bezit had. Christus "verdedigde altijd de armen en veroordeelde de rijken".⁵ Zeker in de eerste paar eeuwen ging de verwachting van een spoedige wederkomst van Christus hand in hand met de verzaking van rijkdom.

In de loop van de tijd trad echter een toenemend aantal welgestelden tot de kerk toe. De toestroom van 'oud geld' én 'nieuw geld' leidde tot spanningen, waarover een aantal jaar geleden boeiend is geschreven door historicus Peter Brown.⁶ Want was rijkdom theologisch gezien wel te verenigen met een christelijke levensstijl en, zo ja, hoe? Had Jezus niet gepredikt dat het voor rijken moeilijk is om het koninkrijk van de hemel binnen te gaan, net zo moeilijk als het voor een kameel is om door het oog van een naald te gaan?

Met dat het evangelie op gespannen voet leek te staan met rijkdom, is niet gezegd dat de kerk oorspronkelijk een beweging van armen en slaven was. Dit laatste is wel beweerd door gezaghebbende historici in de negentiende en vroege twintigste eeuw. Tegenwoordig wordt dit niet meer als vanzelfsprekend aangenomen.⁷ Recent onderzoek heeft uitgezeten dat het vroegste christendom aanhangers kende uit alle standen en beroepsgroepen, zeker in stedelijke kringen.⁸ Er waren van meet af aan christenen te vinden onder ambachtlieden en kooplieden, maar

evengoed onder ambtenaren, intellectuelen en aristocraten. Sommigen van hen waren schatrijk en stonden bekend als weldoeners. Het feit dat de meerderheid van de christenheid bestond uit eenvoudige lieden uit de lagere standen is weinig verrassend. Dit ging namelijk op voor de hele bevolking in de Grieks-Romeinse wereld. De kerk vormde simpelweg een representatieve afspiegeling van de laatantieke samenleving.

Dat er zowel rijke als arme christenen waren, neemt niet weg dat de vroege kerk iets speciaals had met armoede. Sommige historici betogen dat haar bisschoppen – de liefhebbers van de armen bij uitstek – de armen in feite ‘uitgevonden’ hebben. De reden is dat de hulpbehoevenden zonder geld en bezit in preken en brieven uit de eerste eeuwen een tot dan toe ongekende aandacht en zichtbaarheid kregen.⁹ Daarvóór waren er uiteraard ook armen, maar hadden ze eenvoudigweg geen speciale status: ze werden (letterlijk) niet gezien als een aparte sociale groep.

De kerkvaders stelden zich de samenleving voor als een gemeenschap verdeeld in rijken en armen, met de plicht voor de eerste groep om de tweede te ondersteunen. Een nieuwe notie van naastenliefde en liefde voor de armen¹⁰ verdrong uiteindelijk de Grieks-Romeinse opvatting van vrijgevigheid (zie hoofdstuk 8). Bij de meeste christelijke auteurs, met name de Latijn-schrijvers uit het Westen, werden de armen evenwel in passieve termen beschreven. De armen, dat waren de ontvangers van aalmoezen en de objecten van de barmhartigheid van de rijken. Bij de zogenaamde Cappadocische Vaders (Basilius van Caesarea, zijn broer Gregorius van Nyssa en hun vriend Gregorius van Nazianze) en bij Chrysostomus kregen de armen daarentegen een eigen gezicht.¹¹

Hemelse zaken gaat verder in op wat ik kortweg het ‘economisch denken’ van de kerkvaders noem. Centraal staat het denken van christelijke schrijvers tot de zesde eeuw na Christus over de economie, niet de manier waarop de laatantieke economie feitelijk functioneerde. Er was ten tijde van de vroege kerk overigens nog niet zoiets als een economische wetenschap in de moderne zin van het woord. Bij de kerkvaders treffen we evenmin systematische beschouwingen over de economie aan. De patristische denkbeelden over bijvoorbeeld arbeid, handel en rente, die we verspreid over hun theologische geschriften aantreffen, zijn sterk moraliserend van aard en ingegeven door concrete situaties.¹² De bis-

schoppen uit de eerste eeuwen waren er niet op uit om de economie van hun dagen te begrijpen en te verklaren, maar om haar in lijn te brengen met Gods bedoelingen. Dit vereiste geen grootschalige hervormingen, maar een verandering van individueel gedrag. Het economisch denken van de kerkvaders was met andere woorden een economische ethiek.

Wat deze economische ethiek precies behelsde, zal worden uitgewerkt in de volgende hoofdstukken. Enkele onderwerpen, te weten slavernij en belastingen, zullen buiten beschouwing worden gelaten (om kort te gaan, had men met het verschijnsel slavernij weinig moeite en werden christenen gewoon geacht belasting aan de keizer te betalen). De thema's die wel aan bod komen – respectievelijk eigendom, arbeid, rente, rijkdom, armoede en aalmoezen – vormen een coherent geheel. Het is waar dat de kerkvaders in sommige gevallen tot tegenstrijdige standpunten kwamen of zichzelf tegenspraken. Men moet hierbij wel bedenken dat zij hun uitspraken deden in verschillende contexten en onder verschillende omstandigheden.¹³ Er zijn in het patristisch economisch denken hoe dan ook veel punten van overeenstemming.¹⁴ Er was weliswaar nog geen officiële katholieke sociale leer, maar de contouren ervan werden al wel duidelijk zichtbaar. Dit boek beoogt dat duidelijk te maken.

Noten

- 1 *Ketters en scheurmakers* (Budel: Damon, 2008) is de welgekozen titel van de Nederlandse vertaling van Augustinus' *De haeresibus*.
- 2 A.G. Hamman, *Riches et pauvres dans l'Église ancienne* (Parijs: Desclée de Brouwer, 1962); R. Sierra Bravo, *Doctrina social y economica de los Padres de la Iglesia* (Madrid: Compañía Bibliográfica Española, 1967); Charles Avila, *Ownership. Early Christian Teaching* (Londen: Sheed & Ward, 1983); Peter C. Phan, *Social Thought, Message of the Fathers of the Church 20* (Wilmington: Michael Glazier, 1984).
- 3 Helen Rhee, *Loving the Poor, Saving the Rich. Wealth, Poverty, and Early Christian Formation* (Grand Rapids: Baker Academic, 2012).
- 4 Petrus Francius, 'Voorreden', in Gregorius Nazianzenus, *Van de mededeelzaamheid* (Amsterdam: Henr. Wetsteen, 1699), 8-9.
- 5 Tertullianus, *De patientia* 7.2 (vgl. *Adversus Marcionem* 4.15). Volgens Ambrosius, *Expositio Evangelii secundum Lucam* 4.39 bezat Jezus geen goederen die hij zou kunnen verliezen. Hieronymus spreekt meermaals van de "arme Christus" (*Epistulae* 52.11; 58.2).